

ğan, A.Vamberi, F.Sümer kimi bilim adamları olmuşlar. Z.Göyaly və V.Bartold Türk adını "törəli, yeni törəyə malik olan" şəklində izah edirlər.

Mahmud Kaşğari "Divanü Lüğat-it Türk" əsərində Türk sözünü "olğunluq çağına, yetişənlik çağına çatmış" şəklində izah edir. Ərəb yazılı qaynaqlarında Türk adı ilk dəfə Cahiliyyə dövrünün VI əsr şairi Al-Nabiqa əl-Zübyanınin əsərində çəkilmişdir.

Bizans mənbələrində Türk

Ələsgər Siyablı

(əvvəli ötən sayımızda)

Tanın Anın iki oğlu var idi. Enli və Enki və hər ikisi də ataları An kimi öküz obrazında idilər. Başlarında öküz buynuzlu tac şəklində təsvir olunurdular.

"Enki və dünya düzəni" mətnində Anın oğlu Enki "öküzdən törəmiş öküz" adlanırdı. Bu ifadə Anın öküzlə özləşdirilməsinə uyğun olaraq onun ürətmək, törətmək kimi məhsuldarlıq keyfiyyətini əks etdirir. (Renate Marian van Dijk-Coombes. 2018, Səh. 11)

Tanın sözünü ifadə edən An loçqarının oxunuşlarından biri də "böyük, əzəmətli, nəhəng" deməkdir. Bu işarənin Dinqir teoniminin qışaldılmış şəklini qəbul edildiyini qeyd edən G.Dossi İştaran adının İltaran və ya İlturan şəklində də oxunmasının mümkün olduğunu yazır. (G.Dossin. Səh. 76-78. Kramer Annivesary Volume. Neukirchen. 1976)

Sumer dilində İli tanrı deməkdir və İlturan və ya Elturan sözünün qədim turan dilində mənası Turan tanrısı anlamı daşımaqdadır.

Türk adı

Türk adının etimologiyası bir çox müəlliflər tərəfindən, o cümlədən də İbrahim Kafesoğlu və Reha Oğuz Türkkən tərəfindən geniş şərh olunmuşdur. (İbrahim Kafesoğlu, Reha Oğuz Türkkən. Türklər, cild 1, Ankara, 2002)

Türk adının etimologiyasına həsr olunmuş əsərlərin heç birində bu sözün Sumer dilinin semantikasını əsasında şərh olunmasına hər hansı bir cəhd göstərilməmişdir.

Kolumbiya Universitetinin keçmiş professoru Reha Oğuz Türkkən Türk adının mənşəyi məsələsini şərh edərək yazır: "Türkün ilk doğuşundan bəri T+R+K kökünə dayanan təməl bir soy-irq adı mövcud olmuşdur. Kökü Tur və ya Tür olan bu ad yalnız Altaylarda və Bozkırlardakı ilk türklərdə deyil, Xəzər dənizi ətrafından Orta Doğuya, Yaxın Doğuya və Aralıq dənizinin hər iki sahilinə, ayrıca Hindistan və Tanrı dağı bölgələrinə yayılan Ön Türklərdə də sıx-sıx rastlanır. Onun Türük və Törük kimi şəkilləri də vardır". (Reha Oğuz Türkkən. 2002, Səh. 594)

V.Bartold Türk kəliməsinin Orxun yazılarında təkrar-təkrar ifadə olunan "Türü" sözü ilə əlaqədar olduğunu fərz edir. Türü/Törə qanun, adət demək olduğu kimi Türk də qanunlara riayət etməklə birlikdə etmiş xalq anlamındadır. Xan öz xalqına Türk və eyni zamanda Oğuz və Doqquz Oğuz da deyir. (V. Bartold. C. III, 2002, Səh. 1196)

Abulqazi Bahadır xanın yazdığına görə Mərkəzi və Quzey Asi-

Dünya tarixinin Turan dövrü

yanın xalqları Nuhun oğlu, Yafesin oğlu Türkdən törəmişlər. Onun törəmələri arasında Monqol və Tatar adlı iki qardaşın da adı çəkilir.

Z.V.Toğan türk və tur sözlərinin etimologiyasından bəhs edərək yazırdı: "Türk sözü qüvvət mənasını ifadə edir. Turan və türk sözlərinin kökü "tur" və ya "tür" ola bilər. "Tur-an" və "Türk" adları iran və yafetik dillərdə o cümlədən Fin-öqur dillərindən macarca "an" və "k" cəm şəkilçilərinin əlavəsi ilə yaranmışdır. Bəzi qaynaqlarda "Tuz" şəklində ifadə olunan söz

adını ilk dəfə İstanbul fəthindən sonra İtaliyaya gedən Bizanslı Th. Qazesin İtalyan humanisti F.Filelfoya yazdığı məktubda İstanbulu fəth etməklə Türklərin öz əcdadları Troyalıların intiqamını yunanlardan aldığı haqqında bəhs edərək

dəs doğum yeri" anlamı daşıyır. Yeni varlığın, kainatın yarandığı məkan. (J.Halloran, 1999. Səh. 149)

Bir çox qohum dillərdə olduğu kimi Turqu sözü kassı dilinə də keçmişdir.

"Tur" kəlməsinin "z" ləhcə ifadəsinə xas şəklidir. Bu söz "yaraniş-olmuş" və "intizam-qayda" mənasında işlənmişdir. İran dastanında türklərin əcdadı kimi təqdim olunan Tur və Tuz eyni adlardır. Bəzi alimlər "Turan" sözünü yunan mənbələrinə əsasən Aral gölünün arxasında yaşayan "Tur"lara aid olduğunu və onların da yanlışlıqla irani bir tayfa olduğunu fərz edirlər. (Z.V.Togan, giriş. 1981, Səh. 44)

Türk adının mənası müxtəlif şəklində izah edilmişdir. Türk adının "güclü, qüvvətli" demək olduğu fikrini F.V.Müller, A.Le Coq, V.Thomson, Qy.Nemeth, L.Bazin, L.Rasonyi, L.Qumilyov və Y.Öztuna kimi bilim adamları dəstəkləmişlər.

Türk adını Tür kökünə dayana-raq "törəmiş, insan, yaradılmış" mənasında izah edənler isə Z.V.To-

çəkmişdir. (C. Anadol. 1996, Səh. 12)

Fikrimizə görə Türk sözünün ilkin ifadə forması sumer dilində mövcuddur və bu söz sumer dilinin leksikası əsasında uğurla izah edilə bilər. Yuxarıda bu sözün sumer dilində ilkin variantları kimi Turqumannu, Turqu, Turukku və s. şəklində Oppertin, Lenormanın, Norrsin və digər böyük assuroloqların şərhində öz əksini tapdığını qeyd etmişdik. Bu böyük bilim adamlarının da qeyd etdikləri kimi, sözün kökünü Tur eponimi təşkil edir. Söz iki tərkibdən ibarətdir Tur-qu və ya Tur-uqu. Öncə də qeyd edilmiş kimi sumer dilində Tur sözünün anlamından biri də "bəğul" deməkdir, sözün ikinci tərkib hissəsi isə uq/uqu/ukukəliməsindən ibarətdir ki, sumer dili lüğətində bu sözün mənası "insan, əhali,

Amerikan assuroloqu H.Hilprext Nippur məbədinin kassı arxiv sənədlərinin linqvistik təhlilini və rərkən belə nəticəyə gəlir ki, Kassilerin Turqu tanrı adı iki tərkibdən ibarət olub Tur "ər" Uqu isə "arvad" dir və kainatın vəhdətini, ilkin başlanğıcını təşkil edən qadınlığı və erkəkliyi təcəssüm edirlər. Tur sumerlərin An tanrısının, Qu isə Ki tanrısının təmsilidir. Onun şərhinə görə Kassilerin Turqu tanrısı sumeriyerin və göyün vəhdətini təcəssüm edən Anki tanrısının ekvivalentidir. (Hilprecht H. 1908, Səh. 21)

An və Ki-nin, yeni göyün və yerin birləşməsi nəticəsində kainat yaranmışdır. Hilprextin də şərhindən aydın görünür ki, Tur və Qu paralel olaraq sumer tanrıları panteonunda iki ilkin başlanğıcı, göyü təcəssüm etdirən An tanrısı-

ni və yerini təcəssüm etdirən Ki tanrısının ekvivalentləridir. Turqu kassı mifologiyasında teonim olaraq həyatın ilkin başlanğıcını, göyün və yerin vəhdətini özündə təcəssüm etdirir. Sumerlərin An-Ki və onun kassı ekvivalenti olan Tur-Qu Türklərin dini inanclarında da, öz əksini tapmışdır. Türklərin yaradılış əfsanəsinə görə kainat yerlə göyün birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Göy Türk dövlətinin hökmdarı Bilgə Xaqan kitabəsində yazılmışdır: "Üze Gök Tenqri Asra yaqız yer kılındukta ekin ara kişi oqlu kılınmış. (Yuxarıda mavi göy, aşağıda qara yer yaradıldığına ikisi arasında insanoğlu yaradılmışdır)". (Aysun Ata. Orhun Türkçesi. Eskişehir, 2011, Səh. 159)

Sumer əfsanəsinə görə hökmdarların Quza adlanan hakimiyyət taxtı göydən tanrı tərəfindən endirilmişdir, yeni hakimiyyət tanrının seçmiş olduğu şəxsə tanrı tərəfindən etə edilmiş və ona Kut verilmişdir. Əfsanəyə görə Sumerdə hakimiyyət taxtı ilk olaraq Erudi şə-

hər dövlətinə verilmiş və onun ilk sahibi 28000 il hakimiyyət sürmüş Alulim olmuşdur. Sumer mifologiyasında AluAn tanrısının öküzü, ilu isə Tanrı deməkdir. Sözün mənası "Tanrının öküzü" anlamındadır. (Friedrich Delitzsch. 1896, Səh. 60)

İngilis assuroloqu Vaddel Sumerin ilk hökmdarı Alulimin digər bir adının Ukus olduğunu yazır. (Waddell L. 1930, Səh. 204)

Ukus sözü türkcəmizdə öküz sözünün qədim fonetik şəklidir.

Sumerdə hakimiyyətə sahiblik növbəli olmuş, hər bir şəhər bəylik dövlətinin ölkə üzərində hakimiyyət dönəmi başa çatdıqdan sonra hakimiyyət taxtı digər şəhərə verilmişdir.

Hakimiyyətin türklərə tanrı tərəfindən verildiyi Göy Türk Bilgə xaqan kitabəsində də, öz əksini tapmışdır. Bilgə xaqan kitabəsində özünün Tanrı kimi göydə yaradıldığını, Tanrı buyurduğu üçün, kutu olduğu üçün xaqan olaraq taxta oturduğunu yazmışdır. "Annem hatunu yücəltən Tanrı, vatan verən Tanrı Türk halkının adı sanı yok olmasın deyə beni o Tanrı, kağan olaraq o taxta oturtdu". (Aysun Ata. Orhun Türkçesi, Eskişehir. 2011, Səh. 143, 164)

Yuxarıda qeyd edilmiş kimi Y.Oppert də Turqumannu sözünü "insan oğlu" kimi izah edir. Sumerlərin Turqueponimi sonrakı dövrlərdə Kassilerin Turqu kralı, Hititlərin Tarku, Etruskların Tarxon və Turan, İbraniyənin Turaxtanlarının kökünü təşkil etmişdir.

Elmdə Türk adının ən qədim yazılış formasının ilk dəfə Tu-kyu şəklində 542-ci ildə Çin səhəmlərində rast gəlinmişdir.

Çinşunas Klaprotun yazdığına görə Çin dilində r hərfi olmadığı üçün Tür-ük adı Tu-kyu şəklində yazılırdı. Türk etnoniminin ən qədim deyiliş forması kimi qəbul olunan "Tür-ük" və ya "Tör-ök" etnonimləri "Tür", "Tör" və "ük", "ök" olmaqla iki hecadan ibarətdir. Burada "ük" və "ök" kəlimələri türk dilində "ök-oq" qəbilə mənasında izah edilir.

(ardı gələn sayımızda)